

त्यक्तः तेन । १७७० वङ्गादे स दर्शनशाखायाः सभापतित्वम् अकरोत् । १९४० ईशवीयादे अस्य महाजनस्य जीवन्प्रदीपः अस्तमितम् अभवत् ।

पुरुषोत्तमः, पण्डिताग्रगण्य, ज्ञानतपस्वी अग्र महाजनः न केवलं न्यायदर्शने, अपि काव्यालापे आसीत् सुनिपुणः । तस्य अमरकाव्यग्रन्था यथा—

काव्यानि—शोककवितावली, पार्थिवमेधमहाकाव्यम्, सर्वमङ्गलालोक्यम्, श्रीविष्णुविक्रमम्, मुकुन्ददेवास्त्रनिदर्शम्, श्रीराजप्रशस्ति, नाटकानि—अमरमङ्गलम्, कलङ्कमोचनम् । टीकाः—देवीभाष्या (चण्डी), पूर्णिमा (सांख्यतन्त्रकौमुदी), परिष्कारः (वैशेषिक), शक्तिभाष्यम् (द्वैतशास्त्रनिबन्ध), ब्रह्मसूत्रम् (गीताभाष्यम्) । ग्रन्थसम्पादनाः—मनुसंहिता, महाभारतम्, रामायणम्, भागवतम्, विष्णुपुराणम् योगवाशिष्ठरामायणम्, देवीभागवतम्, हरिहवंशम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । वङ्गभाषायाम् अनुवादः—मनुसंहिता, ऊनविंशतिसंहिता, रामायणम् इत्यादि ।

शिवसमस्य पञ्चाननस्य रचनाशैली सुन्दरः, सावलीलः, माधुर्यादिगुणसम्पन्नः च । स आसीत् वर्णाश्रमधर्मे अनुरक्तः । ब्रह्मसूत्रे, गीताभाष्ये तत् स्पष्टरूपेण प्रतिफलितः । तस्य पदाङ्कानुसरणेन तस्य पुत्रः श्रीजीवमहोदयः, तथा आधुनिककवयः संस्कृतसाहित्यं नवरूपेण रूपयन्ति ।

अमरमङ्गलम्

मेवारस्य राज्ञः राणाप्रतापसिंहस्य वीरसूतस्य अमरसिंहस्य अमरजीवनीमवलम्ब श्रीपञ्चाननेन रचितमिदम् । श्लेषविरोधाभ्यां अलङ्काराभ्यां अलंकृता नान्दी ।

आलोच्यनाटकस्य नायकः अमरसिंहः, प्रतिनायकः च मानसिंहः । मानसिंहस्य विश्वस्तानुचरः समरसिंहः अमरसिंहं वशीभूताय मार्गच्युताय च वीरानामेकां ललनां नियुज्य मेवारे प्रेरयति च । राणाप्रतापस्य तथा अमरसिंहस्य गुणेन आतिथ्येन च मुग्धा वीरा अमरसिंहं हृदयं प्रददाति । अतः एकलिङ्गनाथस्य शिवस्य वा उपासकं भूत्वा तापसी अभवत् । युद्धेन

প্রঃ— আধুনিকসংস্কৃতসাহিত্যে রম্যচৌধুরীমহোদয়্যাঃ অবদানবিষয়ে সংক্ষেপে আলোচ্যতাম্।

উঃ— তমসাবৃত্তে আধুনিকসংস্কৃতসাহিত্যজ্ঞানে যস্যঃ লেখনী আলোকবর্তিকা স্বরূপা সা হি রম্যচৌধুরীমহোদয়া। সা হি প্রথমবঙ্গবাসী যঃ অক্সফোর্ডবিশ্ববিদ্যালয়াৎ ডি. ফিল. ইতি উপাধিমলভৎ। তস্যাঃ জীবৎকালঃ ১৯১১ খ্রীষ্টাব্দতঃ ১৯৯১ খ্রিষ্টাব্দ পর্যন্তম্। ১৯৩৯ ঈশবীয়াদ্যাৎ রম্যচৌধুরীমহোদয়া কলিকাতায়াঃ লেডিব্রাউনমহাবিদ্যালয়ায়ে অধ্যাপনাকার্যে নিযুক্তাসীৎ। দশবর্ষং যাবৎ অধ্যাপনাৎ পরং ১৯৪৯ ঈশবীয়াদ্যাৎ সা অষ্টাদশবর্ষং যাবৎ অস্মিন্ মহাবিদ্যালয়ায়ে অধ্যক্ষপদমলঙ্কৃতম্। অতঃ সপ্তবর্ষং যাবৎ সা রবীন্দ্রভারতীবিশ্ববিদ্যালয়ায়ে উপচার্য্যাবূপেণ নিযুক্তাসীৎ। তেন তস্য দীর্ঘসারস্বতজীবনে বহুগ্রন্থাঃ বিরচিতাঃ। সপ্তবতঃ সা হি সংস্কৃতসাহিত্যস্য প্রথমা মহিলা ন্যাটিকারঃ। তস্য উল্লেখযোগ্যানি কাব্যানি যথা— (ক) নিবেদিতানিবেদিতম্ :— ভগিনীনিবেদিতায়াঃ জীবন্যবলম্ব্য রম্যচৌধুরী মহোদয়্যা রচিতমিদং নাটকং 'নিবেদিতানিবেদিতম্' ১৯৭৯ ঈশবীয়াদ্যে প্রকাশিতম্। নান্দ্যাং ভগিনীনিবেদিতা নাট্যকারেণ বহুবিশেষণৈঃ নাটকেহস্মিন্ বিবেকানন্দেন সহ মার্গারেটস্য সাক্ষাৎকারঃ, বিবেকানন্দস্য গৌরবেন মার্গারেটস্য আত্মপরিচুক্তিঃ, বিবেকানন্দাৎ মার্গারেটস্য দীক্ষাপ্রহরণম্, নিবেদিতায়াঃ মানবসেবা ইত্যাদি বর্ণিতম্ আলোচিতম্ চ। ১৯১১ ঈশবীয়াদ্যে ১৩ অক্টোবর ইতি মাসাঙ্কে অস্যা মহারমণ্যাঃ মহাসমাধি অভবৎ। সর্বোপরি অস্মিন্ নাটকে ভারতবর্ষস্য চিরন্তনমর্মকথা অনুষ্টুপছন্দস্য প্রকাশিতা—

“ব্রহ্মাণ্ডমেব তদ্ ব্রহ্ম জীবচ্চ শিব এব সঃ।

মন্ত্ৰোহয়ং ভারতীয়ো হি বিতথো ন কথঞ্চন।।

দন্তো ন জ্ঞানিনামেষ নৈযান্তি কবিকল্পনা।

ভাবুকানাং ন ভাবেহয়ং স্বপ্নো ন স্বপ্নিনামসৌ।

প্রত্যঙ্করময়ং সত্যো দীপ্তসত্যশ্চিরন্তনঃ।।

(খ) যুগজীবনম্ :— শ্রীরামকৃষ্ণদেবস্য জীবনকথাং তথা তস্য ভাবাদর্শমবলম্ব্য রচিতমিদং নাটকম্। আলোচ্যমানে নাটকে শব্দব্যবহারস্য স্বাধীনতা, সঞ্জীতস্য ব্যবহারঃ, বঙ্গশব্দস্য প্রয়োগোৎপি লক্ষণীয়ঃ। তয়া লোকপ্রচলিতানাং বঙ্গসঞ্জীতানাং আক্ষরিকানুবাদং কৃতম্ যথা—

‘ইচ্ছাজাতং তব সর্বম্ ইচ্ছাময়ী তারাসি ত্বম্।

তব কর্ম করোমি ত্বং লোকে বদতি করোম্যহম্।’

শ্রীরামকৃষ্ণদেবস্য দিব্যজীবনগাথায়াম্ গৌরবমন্ডিতং মহিমামন্ডিতং চ নাটকমিদম্।

(গ) যতীন্দ্রযতীন্দ্রম্ :— রম্যচৌধুরীমহোদয়া তস্যঃ স্বীয়ঃ পত্ন্যঃ যতীন্দ্রবিমলচৌধুরীমহোদয়স্য জীবনমলম্ব্য নাটকমিদং রচিতবতী। ১৯৮৪ ঈশবীয়াদ্যে প্রকাশিতমিদং নাটকম্। নাটকেহস্মিন্ স্থানে স্থানে কবেঃ সমবেদনা, আবেগঃ, দুঃখানুভূতিঃ, সহানুভূতিঃ, রসানুভূতিঃ ইত্যাদি মানবজীবনস্য ধাতপ্রতিঘাতঃ সুচারুবূপেণ প্রকাশিতম্।

अन्तिमे च वामाचरणस्य तिरोधानेन नाटकमिदं परिसमाप्तम् । नाटकस्य अन्तिमसर्गे तारापीठस्य वर्णना दृश्यते—

“तन्त्रेषु सुप्रसिद्धं तु तारापीठं तु सिद्धिदम् ।

तारा मूर्तिमती यत् नित्यमेवावतिष्ठते ।। ८.१ ।।

वशिष्ठारथिता तारा भक्त्याभीष्टप्रदायिनी ।

सिद्धिदा साधकानां या ज्ञानदात्री वरप्रदा ।। ८.२ ।।

अनुष्टुपछन्दः अत्र बहुव्यवहृतापि इन्द्रवज्रादयः तथा धीरगतिसम्पन्नस्य मन्त्रज्ञोक्ताहन्दस्य अपि प्रयोगं कृतं कविना । प्रसादगुणाश्रितं काव्यमिदम् ।

(ख) श्रीवाल्मीकिद्वलाभम् :—पञ्चाङ्कसमन्वितं नाटकमिदम् । रङ्गाकरदस्योः जीवनस्य पौराणिककाहिन्याः पुनरुक्तिमभवत् । रङ्गाकरस्य दस्युतावत् विनश्य तस्य लोकहितकारिता दीनवात्सल्यात् च निरूपितं नाट्यकारेण । साधारणजनानां दुःखदुर्दशावर्णनाप्रसङ्गे कविनोक्तम्—

विलुप्ता चार्थान् धनिनः प्रगृह्य क्षुधार्तलोकान् सदा प्रदाय ।

आर्तस्य दुःखं परिनाशयामेव यत्तद्धर्मस्यै नियतं हि यूयम् ।। १२ ।।

(ग) कालिदासम्—कालिदासस्य प्रसिद्धजीवनकथामवलम्ब्य नित्यानन्दमहोदयेन रचितमिदं अष्टादश्यासमन्वितं नाटकम् । अत्रापि किंवदन्तानुसारेण कालिदासस्य जीवनकथा वर्णिता । अन्तिमे सरस्वतीवरेण कालिदासस्य महाकविद्वलाभं गुम्फितम् । कालिदासस्य मूर्खतावर्णनाप्रसङ्गे नाट्यकारेणोक्तम्—

बृहन्नाथाग्रमाश्रित्य तन्मूलच्छेदकदुयावा ।

कोहयं मूर्खो मनुष्येषु यस्यैव वर्तते मतिः ।।

(घ) सम्पत्तिसमर्पणम् — विश्वकवेः रवीन्द्रनाथस्य ‘सम्पत्तिसमर्पण’ इत्यस्य संस्कृतानुवादं कृतम् नाट्यकारेण । एकाङ्कविशिष्टं नाटकमिदं एकादशदृशेषु विभक्तम् । नाट्यारम्भे नाट्यकारेण कृतञ्जता स्वीकृता — कृता रवीन्द्रनाथेन या सम्पत्तिसमर्पणम् ।।

आम् ज्ञातम् एष कुसीदजीवी धनसङ्ग्रहमात्रं त्वंपरा ।।

करुणरसमधिकृत्य कृपणस्य जीवनचरितं चित्रितमत्र ।

(ङ) ध्रुवप्रसादनम् — नित्यानन्दमहोदयेन पौराणिककथावल्गु रचितमिदं सप्ताङ्कविशिष्टं नाटकम् । आनन्द्याः भरतवाकापर्यन्तम् कलिकलुषं विनाशार्थं विद्वुस्तुतिरिति । सप्ताङ्कानां नाम यथाक्रमे— सुनितिनिर्वासनम्, मृगयानिर्धानम्, सुनीतिसाक्षात्, पितृदर्शनं, तपस्यार्थं, ध्रुवनिर्गमनम्, नारायणनिर्देशो, भगवद्दर्शनः इति । अन्तिमे दृशाते पितरौ कलुषां विनश्य ध्रुवः पितृभ्यां भगवत्पुत्रं दर्शयति ।

(च) मातृहननम् — संस्कृतभाषाकृपायं मातरं रक्षार्थं नित्यानन्दमहोदयेन विद्वुषाङ्क नाट्यकारेण विरचितम् । तयो अनात्ममिदम् । नेतृवर्गानां प्रबोचनया केन प्रकारेण अधुना अस्माकं

मन्यते उपाध्यय त्यक्तः तेन। १६३० वङ्गाब्दे स दर्शनशाखायाः सभापतित्वम् अकरोत्। १९४० ईशवीयाब्दे अस्य महाजनस्य जीवनप्रदीपः अस्तमितम् अभवत्।

पुरुषोत्तमः, पण्डिताग्रगण्यः, ज्ञानतपस्वी अयं महाजनः न केवलं न्यायदर्शने, अपि तु काव्यालापे आसीत् सुनिपुणः। तस्य अमरकाव्यग्रन्था यथा— काव्यानि—शोककवितावली, पार्थाश्वमेधमहाकाव्यम्, सर्वमङ्गलोदयः, श्रीविष्णुविक्रमम्, मुकुन्ददेवात्मनिदर्शनम्, श्रीराजप्रशस्ति, नाटकानि—अमरमङ्गलम्, कलङ्कमोचनम्। टीकाः— देवीभाषा (चण्डी), पूर्णिमा (सांख्यतत्त्वकौमुदी), परिष्कारः (वैशेषिक), शक्तिभाष्यम् (ईशोपनिषद्), ब्रह्मसूत्रम् (गीताभाष्यम्)। ग्रन्थसम्पादनाः— मनुसंहिता, महाभारतम्, रामायणम्, भागवतम्, विष्णुपुराणम् योगवशिष्टरामायणम्, देवीभागवतम्, हरिवंशम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्। वङ्गभाषायाम् अनुवादः—मनुसंहिता, ऊनविंशतिसंहिता, रामायणम् इत्यादि।

शिवसमस्य पञ्चाननस्य रचनाशैली सुन्दरः, सावलीलः, माधुर्यादिगुणसम्पन्नः च। स आसीत् वर्णाश्रमधर्मे अनुरक्तः। ब्रह्मसूत्रे, गीताभाष्ये तत् स्पष्टरूपेण प्रतिफलितः। तस्य पदाङ्कानुसरणेन तस्य पुत्र श्रीजीवमहोदयः, तथा आधुनिककवयः संस्कृतसाहित्यं नवरूपेण रूपयन्ति।

पञ्चाननतर्करत्न

श्रीनन्दलालविद्यारत्नपुत्रः श्रीपञ्चाननतर्करत्नमहोदयः १८७७ ईशवीयाब्दे पश्चिमबङ्गालस्य उत्तररचबिषजिल्लासुर्गते भाटपाड़ायां अजायतः। पञ्चाननमहोदयासीत् पुराण-महाकाव्य-दर्शन-काव्य-न्याय-वेदान्तः-धर्मशास्त्रः इत्यादयः शास्त्रनिपुणः। परन्तु अस्मिन् ज्ञानतपस्विनः न्यायदर्शने आसीत् अबाधविचरणः। शिक्कासमापनात्ते स बङ्गावामीमहाविद्यालये अध्यापनाकार्यं प्रारभ्यते। स न केवलः शास्त्रज्ञः पण्डितः अपि तु भारतमातरं प्रति तस्यासीत् प्रागाट्यप्रेमः। १९०८ ईशवीयाब्दे देशानुरागात् ब्रिटिशसर्वकारेण कारावरणमपि कृतं तेन। कारागारे अन्यदेशप्रेमिकेन ज्ञानतपस्विना स्वयि-अरविन्देन सह तस्य साक्षात्कारं अभवत्। १९२९ ईशवीयाब्दे पञ्चाननमहोदयः 'महामहोपाध्याय' इत्युपाधिना भूषितमभवत्। मन्यते उपाध्ययं

प्रः— आधुनिकसंस्कृतसाहित्येषु नित्यानन्दस्मृतितीर्थमहोदयस्य अबदानविषये संक्षेपेण आलोचयाम् ।

उः— आधुनिकसंस्कृतसाहित्येषु नित्यानन्दस्मृतितीर्थमहोदयः अन्यतमः । स १९२३ ईशवीयाब्दे अधुना बङ्गदेशात्प्रगते यशोरजिलायाम् अजायत । तस्य पितासीत् रामगोपालमुखोपाध्यायः माता च दीनतारिणीदेवी । नित्यानन्दमहोदयः आशैशवात् मेधावी । स आसीत् कावा-पुराण-न्याय-व्याकरण-स्मृति-दर्शन-मीमांसा इत्यादि शास्त्रेषु सुनिपुणः । कर्मजीवने स कोरावागानचतुष्पाठ्याम्, नवद्वीपमहाविद्यालये, संस्कृतमहाविद्यालये च अध्यापनाकार्यं अकरोत् । तस्य असामान्यपाण्डित्यात् स बहुसम्मानैः ভূयितआसीत् । यथा—

- (१) १९२६ ईशवीयाब्दे भारतसर्वकारेण राष्ट्रपतिसम्मानः ।
- (२) टाकासारस्वतसमाजेन 'स्मृतिपञ्चाननः' इत्युपाधिः ।
- (३) १९०० बङ्गाब्दे नवद्वीपस्य भारतचतुष्पाठ्या 'महाकविः' इत्युपाधिः ।
- (४) १९२४ ईशवीयाब्दे भारतचतुष्पाठीकर्तृक 'काव्यविशारदः' उपाधिः ।

नित्यानन्दमहोदयः तस्य सारस्वतकर्मजीवने दशाधिकमेकशतकानि संस्कृतनाटकानि, सप्तसंख्याकानि महाकाव्यानि, चतुर्विंशत्याधिकानि खण्डकाव्यानि इत्यादिनि विरचितानि आसीत् । तेन विरचितानि नाटकानि षट्भागैः विभक्तानि यथा—

ঐतिहासिक नाटकानि— (१) सुभाषविजयम् (२) अमरवीरवृत्तान्तम् (३) बालेश्वरमहायुद्धम् (४) सुशीलविजयम् (५) आश्वनिवेदनम् इत्यादि । जीवनीमूलक नाटकानि— जीवनचरित अवलम्बने विंशत्यधिकानि नाटकानि विरचितानि सन्ति । यथा— (१) श्रीसीतारामवीरभावम् (२) सिद्धसीतारामम् (३) तैलकावन्दनम् (४) भक्तहरिदासम् (५) श्रीलोकनाथप्रकीर्तनम् (६) वीरवामाचरणम् इत्यादि । आधुनिकविषयबलम्बने— (१) विषयकाङ्क्षणम् (२) मातृहननम् (३) जननीश्राद्धवासरम् । अर्धঐतिहासिकविषयबलम्बने— (१) श्रीवाष्ठीकिङ्कलाभ (२) कालिदास (३) भर्तृहरिवैराग्यालाभम् (४) नृपपुरप्रवेशम् (५) देशरक्षणम् इत्यादि । अनुवादमूलकम्— (१) गुणधनम् (२) सम्पत्तिसमर्पणम् (३) मुकुटम् (४) व्यवधानम् (५) सोपानवचनम् इत्यादि । पौराणिकविषयबलम्बने— (१) श्रीरघुजन्मवृत्तान्तम् (२) जगत्कारुणिकनिर्णयम् (३) महिषासुरलाञ्छनम् (४) प्रह्लादविनोदनम् (५) ध्रुवप्रसादनम् इत्यादि ।

तस्य उल्लेखयोगानि नाटकानि अत्र संक्षेपेण आलोचयाम्—

(क) वामाचरणवैभवम् :— साधकवामाख्यापायाः अत्याश्चर्यं जीवनकाहिनीमबलम्बने नित्यानन्दमहोदयेन रचितमिदं विंशसर्गाधिकं नाटकम् । वामाख्यापायाः प्रकृतनाम आसीत् वामाचरणवन्द्यापाध्यायः । अस्य महाकाव्यास्य प्रथमसर्गे जगत्त्रयकाविषये शङ्करस्य निर्देशं वर्णितम् । ततः क्रमेण वामाचरणस्य जन्मः, नामकरणम्, तस्य बाल्यजीवनम्, विद्याग्रहणम्, तारापीठस्य वर्णना, तस्य संसारत्यागम्, तारामातुः प्रदासलाभम्, मातृदर्शनम्, स्वमातृविशोगम्

द्वितीयचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

येन पण्डितप्रवरस्यालोकैः आधुनिककालस्य संस्कृतशिक्षाङ्गणम् आलोकितं भवति स एव द्वितीयचन्द्र-चट्टोपाध्यायः। अयं ज्ञानतपस्वी १८९३ ख्रीष्टाब्दस्य नवम्बरमासस्य चतुर्विंशतिदिवसे कलिकतायाम् अजायत। प्रथमजीवने सः डेभिड-हेयार इति विद्यालयस्य छात्र आसीत्। विद्यालयस्य शिक्षालाभादनन्तरं स्कटिश-चर्च तथा सिटि-कलेज इति महाविद्यालये स अध्ययनम् अकरोत्। स आसीत् व्याकरणशास्त्रस्य प्रवरः विद्वान्।

आशुतोषकलेजे तस्य वैचित्र्यमयस्य कर्मजीवनस्य प्रारम्भो भवति। पश्चात् कलिकता-विश्वविद्यालयस्य स्नातकोत्तरे विभागे भाषातन्त्रस्य प्राध्यापकरूपेण योगदानमकरोत्। पाठदानेन साकं तेन बहवः ग्रन्थाः सम्पद्यते च। यथा—

i) Technical terms and Techniaque of Sanskrit Grammar.

ii) Greek Proverbs.

iii) Popular Etymology.

iv) Vedic Selction.

v) Patañjali's Mahāvaṣya.

vi) यष्टितन्त्रम्।

vii) अश्विनस्य यष्टिः प्रदीयते।

अधुना अश्विनस्य ग्रन्थविषये समासेन मया आलोच्यते।

'यष्टितन्त्रम्' इति ग्रन्थे यष्टिगणस्य समाहारो अस्ति। तेषु मौलिकम् अनुवादश्च विद्यते। इमाः कथाः मञ्जुषा-पत्रिकायां प्रकाशिताः अभवन्। 'अश्विनस्य यष्टिः प्रदीयते' एकं हास्यसाहित्यकं नाटकम्। १९५५ ख्रीष्टाब्दे मञ्जुषा-पत्रिकायां नाटकमिदं प्रकाशितवान्। नाटोऽश्विनस्य उद्देशः कथा वर्णितः। अनेन नाट्येन कविना हास्यस्य उपास्थाप्यते। Technical terms and Techniaque of Sanskrit Grammar. इति ग्रन्थः संस्कृतशिक्षाङ्गणस्य अत्युत्कृष्टः। पाणिनीयादि व्याकरणनिर्णयस्य सम्यक् व्याख्या अस्ति अत्र। तस्य सम्पादितः Patañjali's Mahāvaṣya इति ग्रन्थः छात्र-छात्रीं निकषा अत्यन्तः आदरणीयः। 'मञ्जुषा' 'Calcutta orientals Joirnal' इत्यादीनां पत्रिकानामपि उत्कृष्टता आसीत् विश्वविश्रुता।

अतः विद्वानः यः द्वितीयचन्द्र-चट्टोपाध्याय आसीत् पण्डितवरः मनुष्यश्रेष्ठश्च। दारिद्र्यं परजित्य जीवनयुद्धे सः जयलाभं कृतवान्। यावत् स्थास्यति संस्कृतः, यावत् स्थास्यति शिक्षा, तावत् स्थास्यति द्वितीयः—विषयेऽश्विनस्य नास्ति संशयवकाशः।

छन्दो-नाट्यशास्त्र-कविशिक्षादीनां पर्यालोचनं विद्यते। ग्रन्थोऽयम् एकादशबिन्दुभिः विभक्तः - १. वृत्तबिन्दुः (छन्दः) २. सारबिन्दुः (नायकवर्णनम्) ३. श्लिष्टबिन्दुः (श्लेषः) ४. चित्रबिन्दुः (यमकचित्रम्) ५. बन्धबिन्दुः (बन्धः) ६. गुप्तबिन्दुः (क्रिया-कर्म-कर्तृसम्बन्धगोपनम्) ७. नर्तनबिन्दुः (नाट्यशास्त्रम्) ८. शुद्धबिन्दुः (नायक-नायिका-वृत्तिलक्षणम्) ९. रम्यबिन्दुः (भाव-रसौ) १०. व्यङ्ग्यबिन्दुः (अलंकार-ध्वनी) ११. शेषबिन्दुश्चेति (छन्दो-दोष-गुण-शब्दार्थ-पाक-काव्य-वर्ण्यावर्ण्यपदार्थप्रकरणम्)।

२.१०. हरिदाससिद्धान्तवागीशः

गङ्गाधरविद्यालङ्कार-विधुमुखीदेव्योः सुयोग्यपुत्रोऽयं हरिदासः जीवानन्द-विद्यासागरस्य शिष्यत्वेन प्रसिद्धिं गतः काव्यकौमुदी^{१०८}ति अलंकारशास्त्रविषयकं ग्रन्थं लिखितवान्। एतं व्यतिरिच्य नैकाश्च टीका अनेन रचिताः। तेषु साहित्यदर्पणग्रन्थमुपरि 'कुसुमप्रतिमा', नैषधटीका, 'चञ्चलाख्या' मेघदुतटीका, शिशुपालवधटीका, दशकुमारचरितटीका, रघुवंशटीका, किरातार्जुनीयटीका चेत्यन्यतमाः।

काव्यकौमुदीति ग्रन्थस्य रचनानेन कृता वर्तते १८४२ शकाब्दे। तदुक्तं तैः -

“पक्षाब्धिनागेन्दुमिते शकाब्दके सौराक्षिने तेन चतुर्दशे दिने

विनिर्मिता श्रीहरिदासशर्मणा समाप्तिमाप्ता किल काव्यकौमुदी॥”

लक्षणसूत्राभ्यां ग्रथितो ग्रन्थोऽयं पञ्चदशकलासम्पूर्णः। ग्रन्थेऽस्मिन् प्राग् सर्वाणि काव्यशास्त्रीयतत्त्वानि व्याख्यातानि सन्ति। तत्र प्रथमे काव्यप्रयोजनं, स्वरूपञ्च, द्वितीये दृश्यकाव्यं, तृतीये श्रव्यकाव्यम्, चतुर्थे ध्वनिः, पञ्चमे गुणीभूतव्यङ्ग्यं, षष्ठे शक्तित्रयं, सप्तमे रसः, अष्टमे नायकादिः, नवमे नायिकादिः, दशमे दोषः, एकादशे गुणः, द्वादशे रीतिः, त्रयोदशे शब्दालंकारः, चतुर्दशे चित्राद्यलंकारः, पञ्चदशे अर्थालंकारश्चेति वर्णिताः सन्ति। ग्रन्थस्यास्य लक्ष्यरूपान्युदाहरणानि स्वरचितानि तथा च माघादिग्रन्थेभ्यो निबद्धानि। ग्रन्थे पूर्ववर्तिकाव्यशास्त्रीयग्रन्थानां सरस्वतीकण्ठाभरण-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणानामपि समुल्लेखः समस्ति।

१.११. रेवाप्रसादद्विवेदी

मध्यप्रदेशस्य सीहौरजिल्लान्तःपातिनि नादनेग्रामे १९३५ ईशवीये वर्षे पूते

^{१०८}काव्यकौमुदी - (सम्पा०) वासवचन्द्रभट्टाचार्यः, कलि ताता, १९५५।